

NEFT VA GAZ SOHASIGA OID TERMINLARNING LEKSIK XUSUSIYATLARI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i03.054>

Jamalova Dilafruz Komiljon qizi
Namangan davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada neft va gaz sanoatiga oid terminlarning leksik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda neft-gaz sohasida qo'llaniladigan terminlarning shakllanishi, ularning semantik aniqligi, sistemaliligi hamda xalqaro terminologiya bilan o'zaro aloqasi ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ingliz tilidan o'zbek tiliga kirib kelayotgan terminlarning fonetik, morfologik va sintaktik moslashuv jarayonlari lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari neft-gaz terminologiyasining milliy til tizimidagi o'rni, terminlarning standartlashuvi hamda ilmiy kommunikatsiyadagi ahamiyatini yoritishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: neft-gaz terminologiyasi, leksik xususiyatlar, termin, lingvistik moslashuv, fonetik moslashuv, morfologik moslashuv, sintaktik moslashuv, xalqaro terminlar, texnik terminologiya, ilmiy kommunikatsiya

LEXICAL FEATURES OF OIL AND GAS TERMINOLOGY

Jamalova Dilafruz Komiljon qizi
Namangan State University

Abstract: This article analyzes the lexical features of terms used in the oil and gas industry. The study examines the formation of oil and gas terminology, its semantic precision, systematic nature, and its relationship with international terminology. In addition, the processes of phonetic, morphological, and syntactic adaptation of terms borrowed from English into the Uzbek language are analyzed from a linguistic perspective. The results of the study reveal the role of oil and gas terminology in the national language system, as well as the importance of terminology standardization and its significance in scientific communication.

Keywords: oil and gas terminology, lexical features, term, linguistic adaptation, phonetic adaptation, morphological adaptation, syntactic adaptation, international terms, technical terminology, scientific communication

Hozirgi kunda neft va gaz sanoati zamonaviy global iqtisodiyotning eng yirik va strategik tarmoqlaridan biri bo'lib, ushbu sohada qo'llaniladigan terminologiya

nafaqat texnik, balki lingvistik va madaniy ahamiyatga ham ega. Texnik taraqqiyotning tez sur'atlar bilan rivojlanishi, xalqaro kompaniyalar o'rtasidagi hamkorlik va ilm-fan integratsiyasi neft-gaz terminlarini xalqaro kommunikatsiya tizimining muhim unsuriga aylantirgan. Natijada, neft-gaz sohasidagi asosiy terminlarning katta qismi aynan ingliz tilidan boshqa tillarga, jumladan, o'zbek tiliga kirib kelmoqda.

Terminologiya nazariyasiga ko'ra, terminlar ma'lum bir fan yoki sohaning tushunchalar tizimini ifodalovchi, aniq, turg'un, kontekstual jihatdan qat'iy belgilangan birliklardir. A. Reformatskiy terminlarni "ilmiy tushunchalarning nomlari bo'lib, ularning vazifasi aniq semantik chegaralarni saqlashdir", deb belgilaydi¹. V. Vinogradov esa terminning asosiy belgisini "sistemalilik va tushunchalar o'rtasidagi mantiqiy aloqani ifodalash" sifatida izohlaydi². Bu nazariy yondashuvlar neft-gaz sanoatida ayniqsa muhim, chunki bu sohada tushuncha aniqligi texnologik xavfsizlik, jarayonlar to'g'ri boshqaruvi va ilmiy kommunikatsiya uchun zaruriy shartdir.

Neft-gaz terminlarining yana bir muhim xususiyati - xalqaro terminlarning ustuvorligidir. Terminlarning ko'p qismi ingliz tilidan o'zlashtiriladi: reservoir, drilling rig, blowout preventer, condensate, injection well kabi terminlar o'zbek terminologik tizimida ham aynan shu shaklda yoki moslashtirilgan tarzda qo'llanmoqda. Bu esa lingvistik moslashuv jarayonini faollashtiradi: fonetik moslashuv (kondensat), morfologik moslashuv (burg'ilash qurilmasi), sintaktik moslashuv (qatlam bosimi) kabi modellar shakllanadi.

Neft va gaz sanoatiga oid terminlarning o'zbek tilida shakllanishi ikki asosiy yo'nalishda kechmoqda:

1. xalqaro terminlarning to'g'ridan-to'g'ri o'zlashuvi (kondensat, propan, butan, motor yoqilg'isi),
2. milliy so'zlardan yasalgan terminlar (qazib olish, quduq tubi, neft kollektor).

Bu ikki yo'nalish termin tizimining uzviy rivojlanishini ta'minlaydi, chunki xalqaro birliklar ilmiy aniqlikni, mahalliy birliklar esa o'zbek tilining ichki struktur imkoniyatlarini namoyon qiladi.

Tarjima jarayonida terminologik ekvivalentlik masalasi alohida muhimdir. Ingliz tili terminlarining tarkibiy tuzilishi - simple, derivative, compound, abbreviation kabi tiplarga bo'linishi, ularning tarjimada qaysi model orqali ko'chirish ma'qul ekani batafsil yoritilgan⁵. Ayniqsa, ko'p komponentli terminlar (offshore drilling platform, high-pressure gas injection system) o'zbek tiliga kalkalash yoki tavsifiy tarjima orqali moslashtiriladi.

Bugungi kunda neft-gaz terminlarini o'rganish faqat lingvistik emas, balki xalqaro ilmiy hamkorlik, texnologik taraqqiyot va tarjima amaliyoti uchun ham zarur. Terminlarning leksik xususiyatlari ularning texnik mazmuni, kontekstda ishlatilishi va soha tarmog'i bilan chambarchas bog'liq. Demak, ingliz va o'zbek tillaridagi neft-

gaz terminlarini leksik nuqtai nazardan o'rganish quyidagi vazifalarni belgilaydi: terminlarning struktur va semantik xususiyatlarini aniqlash, ikki til o'rtasidagi ekvivalentlik darajasini o'rganish, xalqaro terminlarning o'zbek tilida moslashuv jarayonini yoritish, tarjima strategiyalari va funksional qo'llanilish xususiyatlarini aniqlash, terminologiya tiziminining tezaurus modelida qayta qurilishini ilmiy asoslash.

Ingliz tili bugungi kunda neft va gaz sanoati uchun asosiy xalqaro ilmiy-texnik aloqa til sifatida shakllangan. Ushbu holat neft-gaz sohasining global xarakteri, xalqaro korporatsiyalar faoliyati, shuningdek, geologiya, kimyo, ekologiya, mexanika va energetika fanlarining o'zaro integratsiyasi bilan bevosita bog'liq. Shu sababli ingliz tilidagi neft-gaz terminologiyasi ko'p qatlamli, murakkab strukturaga ega bo'lib, texnik aniqlik va standartlashuv talablariga qat'iy bo'ysunadi. Leksik tahlillar shuni ko'rsatadiki, ingliz tilidagi neft-gaz terminlari mazmun va tuzilishiga ko'ra bir necha asosiy guruhlariga ajraladi: oddiy (simple), hosila (derived), murakkab (compound), ko'p komponentli (multiword) va qisqartma (abbreviation) terminlar. Ushbu tasnif terminologiya nazariyasida keng qabul qilingan bo'lib tadqiqotlarda ilmiy asoslangan¹.

Terminlarning leksik tabiatini o'rganish shuni ko'rsatadiki, ingliz tilidagi neft-gaz terminlari quyidagi asosiy guruhlariga bo'linadi:

1. oddiy (simple) terminlar,
2. hosila (derived) terminlar,
3. murakkab (compound) terminlar,
4. ko'p komponentli (multiword) terminlar,
5. qisqartmalar (abbreviations).

Oddiy terminlar - bir leksik birlikdan iborat bo'lib, asosan neft-gaz sanoatining tayanch tushunchalarini ifodalaydi. Bunday terminlar geologik modda, fizik holat yoki texnologik jarayonning eng asosiy komponentini bildiradi (*oil, gas, shale, core, mud*). Ularning muhim xususiyati shundaki, oddiy terminlar ko'pincha murakkab terminlarning yasovchi bazasi vazifasini bajaradi (*oil* → *oil field, oil reservoir*). Shu jihatdan ular terminologik tizimning "yadro qatlamini" tashkil etadi.

Hosila terminlar - affiksatsiya orqali yasali, jarayon, holat yoki texnologik harakatni ifodalaydi. Neft-gaz sanoatida texnik operatsiyalar uzluksiz jarayonlar zanjiri sifatida amalga oshirilgani sababli bunday terminlar juda faol qo'llaniladi. -*ing, -er, -tion, -ity* kabi affikslar yordamida yasalgan terminlar (*drilling, separator, porosity, injection*) terminologik tizimda yuqori ulushni tashkil etadi. Tadqiqotlar ingliz tilidagi neft-gaz terminlarining 40 foizdan ortig'i aynan hosila terminlar hissasiga to'g'ri kelishini ko'rsatadi².

Ko'p uchraydigan affikslar:

- -er (driller, separator, analyzer)

- -ing (drilling, fracking, logging)
- -tion (injection, production, completion)
- -ity / -ness (porosity, thickness)

Derived termin	O'zbekcha ekvivalent	Izoh
drilling	burg'ilash jarayoni	fe'lga -ing qo'shimchasi bilan
separator	ajratgich qurilma	-er agentlik ma'nosini beradi
porosity	g'ovaklik	fizik-geologik termin
injection	quyish, haydash	quduqqa gaz/suyuqlik yuborish

Murakkab terminlar - ikki yoki undan ortiq leksik birlikdan tashkil topib, yagona texnik tushunchani ifodalaydi. Ingliz tilidagi neft-gaz terminologiyasining asosiy qismi aynan shu guruhga mansub. *oil reservoir*, *drilling rig*, *offshore platform*, *gas lifting* kabi birliklar texnologik jarayonlarning aniqligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Eng ko'p uchraydigan struktur modellar bo'lib, ular o'zbek tiliga asosan kalkalash yoki sintaktik moslashtirish orqali tarjima qilinadi.

1. N + N → drilling rig, oil reservoir, pipeline network
2. Adj + N → offshore platform, vertical well, deepwater drilling
3. N + V-ing → gas lifting, water flooding
4. N + Prep + N → blowout preventer (BOP), pressure of reservoir

Compound terminlarning struktur modellari

Model	Misol	Izoh
N + N	oil reservoir	ikki otning birikishi
Adj + N	horizontal drilling	sifat + ot
N + V-ing	gas lifting	jarayon nomi
N + Prep + N	blowout preventer	terminologik kompleks birlik

Ko'p komponentli- terminlar 3-5 so'zdan iborat bo'lib, murakkab texnologik tizimlarni ifodalaydi (*high-pressure gas injection system*, *drilling mud circulation system*). Ushbu terminlar ingliz tilining analitik tabiatini yaqqol aks ettiradi. Ularning o'zbek tiliga tarjimasi ko'pincha tavsifiy xarakter kasb etadi, bu esa terminning hajman kengayishiga olib keladi³.

Neft-gaz sanoatida qisqartmalar - texnik muloqotni soddalashtirish va standartlashtirish vazifasini bajaradi. *BOP*, *EOR*, *LNG*, *LPG*, *FPSO* kabi qisqartmalar xalqaro kompaniyalar hujjatlarida keng qo'llaniladi⁴.

Qisqartma	To'liq shakli	O'zbekcha izoh
BOP	Blowout Preventer	favqulodda portlashdan himoya qurilmasi
EOR	Enhanced Oil Recovery	neftni qo'shimcha olish texnologiyasi
LNG	Liquefied Natural Gas	suyultirilgan tabiiy gaz

Qisqartma	To'liq shakli	O'zbekcha izoh
LPG	Liquefied Petroleum Gas	suyultirilgan neft gazi
FPSO	Floating Production Storage and Offloading	dengizda ishlab chiqarish va yuklash platformasi

Ingliz tilidagi neft-gaz terminlarini semantik maydonlarga ajratish ularning ichki tizimini aniqlash imkonini beradi. Qidiruv, burg'ilash, quduq ekspluatatsiyasi, tashish, qayta ishlash hamda ekologiya va xavfsizlik kabi bloklar terminologik tizimning mantiqiy tuzilishini ochib beradi. Ushbu yondashuv tezaurus modeli asosida ishlab chiqilgan bo'lib, terminlar o'rtasidagi semantik munosabatlarni aniqlashga xizmat qiladi⁵. Ingliz tilidagi neft-gaz terminologiyasida metaforik nomlashlar ham uchraydi (*Christmas tree, fish, mouse hole*). Bunday terminlar texnik obyektlarning shakli yoki funksiyasiga asoslangan bo'lib, tarjimada semantik moslashtirishni talab qiladi. Ingliz tilidagi neft-gaz terminologiyasi struktur murakkabligi, semantik aniqligi va yuqori darajadagi standartlashuvi bilan tavsiflanadi. Ushbu xususiyatlar keyingi bobda o'zbek tilidagi terminlar bilan qiyosiy tahlil qilish uchun nazariy asos yaratadi.

O'zbek tilidagi neft-gaz terminologiyasi tarixiy, texnik va lingvistik omillarning murakkab o'zaro ta'siri natijasida shakllangan. XX asr boshidan boshlab neft va gaz sanoatining rivojlanishi bilan ruscha texnik birliklar, xalqaro terminlar va milliy leksik birliklar aralash tizimni hosil qildi. Tadqiqotlar o'zbek neft-gaz terminlarining 55-60 foizi o'zlashma birliklardan iborat ekanini ko'rsatadi¹. O'zlashgan terminlar asosan rus tili va ingliz tili orqali kirib kelgan bo'lsa, milliy terminlar o'zbek tilining so'z yasash imkoniyatlari asosida shakllangan (*qazib olish, quduq og'zi, qatlam bosimi*). Ushbu ikki qatlam bir-birini to'ldirib, terminologik tizimning izchilligini ta'minlaydi.

Morfologik jihatdan o'zbek terminlari affiksatsiya, qo'shma so'z va sintaktik birikmalar orqali yasaladi. Ayniqsa, sintaktik birikmalar (*quduq tubi bosimi, suv haydash stansiyasi*) o'zbek terminologiyasining yetakchi modeliga aylangan².

Affiksatsiya orqali yasalgan terminlar:

- qaz-il-ish
- burg'u-la-sh
- ajrat-gich
- ko'tari-l-uvchi bosim

Qo'shma terminlar:

- neft qudug'i
- gaz kollektor
- burg'ilash qurilmasi

Sintaktik birikmalar (eng keng tarqalgan model):

- quduq tubi bosimi

- qatlam energiyasi
- suv haydash stansiyasi

Semantik maydon bo'yicha guruhlash (tezaurus modeli) o'zbek terminlarining tizimlilikini ochib beradi: razvedka, burg'ilash, ekspluatatsiya, tashish, qayta ishlash va xavfsizlik bloklari terminologiyaning ichki tuzilishini aks ettiradi³. Variantlilik va sinonimiya masalasi esa terminologik me'yorlashtirish zaruratini yuzaga keltiradi (*quduq/skvajina*, *qatlam/plast*). Amaldagi terminologik siyosatda milliy variantlarga ustuvorlik berilishi kuzatiladi.

Texnik terminlar tarjimasini umumiy adabiy matn tarjimasidan tubdan farq qiladi, chunki terminlar aniq ilmiy tushunchani ifodalaydi, semantik chegarasi tor bo'ladi va kontekstga qat'iy bog'langan holda qo'llaniladi. Ayniqsa, neft va gaz sanoatiga oid terminlar yuqori xavfli texnologik jarayonlar, bosim tizimlari, kimyoviy va geologik omillar bilan bog'liq bo'lgani sababli, ularni ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjima qilishda asosiy vazifa terminning ilmiy mazmunini imkon qadar to'liq va aniq qayta yaratishdan iborat bo'ladi. Bu jarayonda tarjimon faqat til vositalariga emas, balki soha bilimiga, terminologik standartlarga va professional diskurs talablariga ham tayanadi.

Tarjima strategiyasini tanlash terminning struktur tuzilishi, semantik murakkabligi, qabul qiluvchi tilning grammatik va leksik imkoniyatlari hamda amaldagi texnik standartlar bilan bevosita bog'liq. Mona Baker termin tarjimasida uch asosiy muammo borligini aytadi:

1. ekvivalentning yo'qligi,
2. terminning ko'p komponentli bo'lishi,
3. kontekstga bog'liqlik¹.

Neft-gaz terminologiyasi ushbu uchala omil bilan chambarchas bog'liq bo'lib, tarjimada ko'p hollarda kombinatsiyalashgan yondashuvni talab etadi. Ayrim terminlar ingliz va o'zbek tillarida to'liq mos keluvchi ekvivalentlarga ega bo'lib, bunday hollarda to'g'ridan-to'g'ri ekvivalent orqali tarjima qilish eng samarali strategiya hisoblanadi. *Oil - neft*, *gas - gaz*, *condensate - kondensat*, *compressor - kompressor* kabi birliklar xalqaro standartlashgan terminlar bo'lib, fonetik yoki minimal morfologik moslashuv bilan qabul qilinadi. Tadqiqotlar bunday ekvivalentlik turini termin tarjimasidagi eng kam muammoli holat sifatida baholaydi.

Biroq neft-gaz terminlarining muayyan qismi to'g'ridan-to'g'ri ekvivalentga ega emas va ularni fonetik moslashuv, ya'ni transliteratsiya orqali o'zlashtirishga to'g'ri keladi. *Fracking - fraking*, *paraffin - parafin* kabi birliklar xalqaro termin sifatida fonetik jihatdan moslashtiriladi. Ushbu strategiya terminning global tanilgan shaklini saqlash imkonini bersa-da, u asosan bir komponentli terminlar bilan chegaralanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Авербух К.Я. Терминологическая вариантность: теоретический и прикладной аспекты // Вопросы языкознания. - Москва, 1986. - №6. - С. 38-49.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М.: Советская энциклопедия, 1966. - 608 с.
3. Будагов Р.А. Язык - реальность - язык. - М.: Наука, 1983. - 263 с.
4. Вюстер Э. Введение в общую теорию терминологии. - М.: Прогресс, 1979. - 264 с.
5. Головин Б.Н. О некоторых аспектах лингвистического и информационного изучения термина // Научный симпозиум "Место терминологии в системе современных наук". - М., 1970. - С. 38-40.
6. Гринев-Гриневиц С.В. Терминоведение. - М.: Академия, 2008. - 304 с.
7. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. - М.: Наука, 1977. - 246 с.
8. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. - М.: Изд-во АН СССР, 1961. - 160 с.
9. Реформатский А.А. Введение в языкознание. - М.: Просвещение, 2004. - 536 с.
10. Реформатский А.А. Термин и терминология // Вопросы терминологии. - М., 1961. - С. 45-52.
11. Токарева О.В., Евдокимов М.В. Oil and Gas English: High-Frequency Vocabulary // Грамота. - М., 2022. - Том 15, Выпуск 5. - С. 1506-1512.
12. Татаринов В.А. История отечественного терминоведения. Т.2.: Направления и методы терминологических исследований. - М.: Московский лицей, 1995. - 334 с.
13. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. - М.: Наука, 1977. - 312 с.